I

ХЛОПЦЕМ

Перший раз він чув про бридких дикунів, косатих китайців, коли йому було десять років. Дома батько розмовляв про них з сусідом, читаючи з газети про цих розбишак, які хочуть порізати всіх православних, скинути білого царя та запанувати краєм.

Ріжуть і старих і малих...

Серце йому стискалось, і він з жахом поглядав на батька. Потім, коли батько пішов, він довго дивився на малюнок китайця в газеті, що ножем різав дитину...

Незабаром після того, одного разу, коли він, тримаючись за спідницю матері, ходив по ярмарку, — він побачив їх, страшних, обшарпаних, не схожих на всіх людей, з розбишацьким виглядом і довгими косами... Несмітна сила їх визирала з чайника, кришку якого одкрив їх найстрашніший ватажок, а може, й цар... І солдати, люде, як всі, яких він бачив навкруги, — кололи тих мерзотних китайців багнетами...

Його маленьке серце колотилося від радості: "Так їх, бридких, так!"

Тоді він тягнув матір за спідницю, вказуючи пальцем на лубочну картинку, що красувалася на розісланому долі рядні книгоноші...

— Хай їм абищо! — бридко сплюнула на бік його ненька. — Ще гроші витрачати на таке... Ходім краще куплю цукерку...

Але він цупко тримав матір за спідницю й мовчки вказував на картинку.

— Сонники! Оракули! Малюнки! Події наших військ з китайцями-хунхузами! По п'ять копійок! — вигукував книгоноша.

І мати купила малюнок за п'ятак.

Завше, коли вкладали його спати, він з острахом вкривався з головою, боячись подивитися в той бік стіни, де висів яскравий малюнок з страшними китайцями.

А одного дня, коли нікого не було в хаті, він став на стіл і виделкою поштрихав всіх огидних істот, допомігши цим тим солдатам з генералом на чолі винищити страшних розбишак, що визирали з чайника.

Потім іноді він погордливо чув, як тато або мама пишались ним перед ким з дорослих, оповідаючи про його відвагу в боротьбі з ворогами-китайцями.

Через два роки одного разу він вискочив з двору, покинувши кормити курей, і подався на край вулиці.

"Китаєць!.. китаєць!.." — чулося з двору в двір. Коли він прибіг до натовпу дітей і дорослих, протиснувся до нього, — побачив: в дивнім убранні, з дивним скуластим та косим без бровей обличчям, з довгою косою, що заплетеною чорною стрічкою бовталась за спиною, на якій він тримав якийсь пакунок, — стояв китаєць. Живий китаєць!

Китаєць соромливо поглядав навкруги, намагаючись протиснутись до ближчого двору.

Це було серед вулиці.

— Товар... Чи-су-ча... Карош... дешево... — шепелявив китаєць.

Натовп гомонів. Дорослі реготали, дітвора верещала. Тоді він, гордий, сміливий підкрався ззаду китайця, смикнув того за косу і... зник у натовпі.

Голова китайця хитнулась назад, він ледве не випустив свій пакунок.

Всі реготали.

А він, гордий своєю відвагою, осторонь стояв ззаду натовпу і, заклавши руки в кишені, серйозно слухав поради своїх малих приятелів:

— Що б то ще зробити косатому, косоокому?.. Підіймалась курява. Вітер, мов зірвавшись з ланцюга, закрутив пилякою серед натовпу; забивав очі, тріпав розхристану одіж і зривав з голови кашкети...

II

ЮНАКОМ

Невеличкі сімейні достатки, сприяючі обставини та власна спритність опинила його вже в технологічному інституті імені помазаника — ім'ярек. Він був вже на передостанньому курсі.

Завірюха світової війни закружляла всіма. І він, один з найвидатніших, "з кебетою до техніки", — був посланий на кошти держави до спільниці в боротьбі з німецькою навалою — до Франції.

Париж... Версаль... Центр вікових велетніх подій боротьби людей — рідних по національності — між собою...

Але не час до сантиментів та аналізу великого минулого цьої країни, цього центру: він мусив негайно взятись до виконання обов'язків —

практики виробу найдосконаліших гарматних набоїв, контролю вже виготуваних та перевірки, підрахунку, надсилаємих до своєї країни.

Тисячі замурзаних, брудно-зелених мозолистих рук обточували ці сталеві пляшки, вкладали в ящики, навантажували вагони...

Часами приходили озброєні люде, забирали іноді десятками, сотнями цих володарів зелених рук — і кудись гнали...

Французи — французів.

На фронт. А може, ще куди...

Їх місце заповняли нові; але озброєні знову приходили — й знову кудись гнили...

Вже не вистачало людей, їм припадало вдвоє робити.

У них вже бракувало моці, і вони іноді не являлись на роботу.

І їх знову кудись забирали озброєні люде...

Спочатку він мало розумів в чім річ.

Але коли добре вивчив мову і випадково прочитав невеличку листівку, в якій було загорнуто капсуль, що принесено йому для перевірки й досвіду, — він почав розуміти.

Знайшов того, хто приніс. Товариськи прохав ще добути щось з тих писань.

І йому принесено. Цілу купку листків та невеличких брошурок.

Він зрозумів тоді, чому забирали мозолистих рук озброєні люди, чому мозолисті руки одмовлялись іноді робити, чому гнали їх на фронт, для чого вироблялись ці набої, на чию користь він сам контролює здатність набоїв і на що потрібний той контроль...

А йому платили добрі гроші.

Франками...

Його часто присоглашали на бенкети, де пишні генерали, офіцери й елегантні фраки пили за здоров'я його країни — спільниці проти ворога.

Але ось по велетніх обшарах заводських дворів, майстерень, контор — заворушилось:

— Прибувають китайці!

І дійсно, тисячі обшарпаних людей, напівголих, брудних, од яких поганий дух бруднив повітря, — заполонили двір.

Одначе їх хутко розподілили гуртками. До нього в майстерню теж попало пару сотень цих брудних, але кремезних китайців.

З ними вже не панькались. Робили од ранку до пізньої ночі й з ночі до ранку. Вони замінили тих, кого забрали озброєні...

Мов електрична вагонетка, що зі стогоном підіймає нагору руду, вугіль, безугавно працюючи, — так і ці тисячі без'язиких людей, безперервно, мов воли в поганого господаря, безупинно, без відпочинку, в знесиллі робили й робили...

Поводились з ними теж, як з худобою. Він помічав, як у тих, косооких, часом блищали зелені вогні в очах. Але озброєні люде, що доглядали тут

порядку, — тим вогникам не давали довго жевріти. Триста тисяч робочих дав уряд Китаю для альянсу. Одного разу прийшли озброєні люде й наказали йому теж іти за ними.

Коли побачили це китайці його цеху, — вони жалібно дивились на нього. А в очах деяких з них з'явились крапельки гіркої роси.

Любо кивнув китайцям прощання й пішов за озброєними...

III

В РЕВОЛЮЦІЇ

А через два роки він знову здибався з ними.

Знесилений, майже без відпочинку кілька вже днів, — він з загоном повстанців-червоногвардійців обороняв місто від навали білогвардійців.

Підмоги не було. Зміцнений новими силами, ворог продирався до міста.

Але несподівано, мов з-під землі, біля його штабу з'явилося кільканадцять китайців.

— Твоя помагай... Послав Чин Фульян. З село Михайловка... Перепливай річка, прийшли твоя розпоряджень... Наш пролетаріат скоро прийшов... Не бояйсь білий гвардій...

Так говорив до нього старший з них.

А білогвардійці разом з петлюрівцями, французами та греками вже обложили місто.

В околицях чулась запекла боротьба. Певне, червоні з тилу натискали на один з флангів облоги...

Він мав план прориву одного з фронтів околиці, щоб вивести невеличкий свій загін Червоної гвардії, яка вже в знесиллі була дати опір дуже переважаючому ворогу.

Білогвардійці цього не сподівалися. Фронт було прорвано. Міст взято приступом, і червоні зо всім майном вирвалися з облоги...

Треба було з острівка передатись на другий бік — на територію, зайняту червоними...

Доки буде зроблено операцію відступу, треба затримати ворога. Треба оборонити підступ до мосту. Захист його — це цілковита гибель...

Ворог вже перекинув кулемети, зосередив гармати, пославши одного набоя до мосту...

— Хто хоче вмерти ради рятунку останніх? — лишайся зі мною! — гукнув він до своїх червоногвардійців. — Кулемети в захист! — І кинувся в лаву...

Заторохкотіли кулемети. Ворог трохи охолов. Але вмент попереду його лави і червоногвардійців несподівано залягли китайці... Деякі з них безцеремонне опинилися біля кулеметів...

Одіпхнули червоногвардійців-кулеметчиків.

На мент зчинилась мішанина...

Тілько заніс кулеметний нагана проти китайця, гукнувши:

— Зрада!

Китаєць спокійно, не звертаючи на нього уваги, вже керував кулеметом, вичищаючи шереги білих, що вже наступали.

Не було зради.

До нього підліз старший й суворо промовив:

— Твоя забирай своя гвардія, одступай: я і моя товариші буду обороняй... Ми можна умирай... Твоя не треба... Твоя і червоногвардій дуже, дуже треба революцій, чим моя... Ти мову знай, ми не знай...

Але він не міг цього стерпіти. Гукнув:

— Назад! Забирай своїх і швидше на острів до наших!

Китаєць; старший, спокійно промовив:

— Твоя не хош. Так ми силой захош…

Несподівано для нього вхопив його дужими руками на оберемок і миттю одтягнув через міст в лощину...

Промовив:

— Хутко, хутко давай команда своїм одступай... Ми будемо захищай!..

І полетів до підступу, до своїх...

Гучна команда... І червоногвардійці вилізли за міст на острівок. Звідти слідом, за одступившим обозом, — на другий бік, до своїх...

Мов у пеклі тріскотіли кулемети... Рушниці були вже гарячі в руках китайців, які уперто, мовчазно, міцно, як кремінь, захищали відступ...

Але білогвардійські гармати безупинно садили по мосту, трощили його, змішували з землею людське м'ясо — тіла китайців, захисників підступу.

За мент не було мосту, не стало в живих і навіть сліду від кільканадцяти китайців з їх старшим.

Це все трапилось за кілька хвилин.

Але ці хвилини навіки лишилися в його пам'яті.

Він пригадав своє юнацтво... І почервонів од сорому...

Срібний перлик заблищав у нього під віями... "Твоя треба революцій більше, чим моя..."

Чи так?

Так на чужині, за революцію помирав Тюнгуй.